

DARÓCZI-SZABÓ MÁRTA – FONT ÁGNES

Rozmáragyarból készült közép- és török kori tárgyak a BTM ásatásaiból

BEVEZETÉS

E tanulmány szerzői 2018-ban kerültek egymással munkakapcsolatba: Kovács Eszter felkérésére Daróczi-Szabó Márta ekkor végezte el a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumának raktárában lévő csont- és agancseszközök revízióját. Font Ágnes pedig a mesterszakos diplomamunkáját írta a Budavári Palota területéről előkerült a 13-17. századi megmunkált kemény állati nyersanyagokról.¹ A revízió során három rozmáragyarból készített tárgy került elő,² amelyek közül kettő csontként, a harmadik pedig márványként szerepelt a leltárkönyvben. Font Ágnes diplomamunkájában e három tárgyból kettő is szerepelt. Neki köszönhető két újabb rozmáragyar késnyél, illetve egy íjászgyűrű alapanyagának az azonosítása is, amelyek a Szentháromság térről (feltáró Tóth Anikó), és a Karmelita udvar anyagából (feltáró Papp Adrienn) kerültek napvilágra.³ Tanulmányunkban ezeknek a daraboknak a bemutatását tűztük ki célul. Jelentőségük azért is különösen nagy, mivel hazai régészeti feltárásból eddig mindössze két rozmáragyar tárgyat ismerünk: az egyik egy 11. századi főpapi pásztorbot díszített vége a Veszprémvölgyi apácakolostor területéről,⁴ a másik pedig egy 16. századi övveret a barcsi várból.⁵

A KEMÉNY ÁLLATI NYERSANYAGOK

Bár sokkal egyszerűbb minden kemény állati nyersanyagot csontként megnevezni, valójában a csont, az agancs és a fogzománc nemcsak szerkezeti felépítésében tér el jelentősen egymástól, de fizikai tulajdonságában is. Ez pedig nagymértékben befolyásolja a megmunkálhatóságát, illetve azt, hogy milyen tárgy készíthető belőle. E különböző nyersanyagok hozzáférésük tekintetében is jelentős eltéréseket mutatnak. A háziállatok csontjai a mészárszéki, vagy a háztartási hulladékból könnyen elérhetőek, az agancsok viszont csak a szarvasbikák és őzbakok elejtésével, vagy a vetett darabok összegyűjtésével szerezhetőek be. Ezzel ellentétben az elefántcsont és a rozmáragyar kizárólag import révén vált elérhetővé a különböző történeti korokban. Az agancs a csontnál jóval rugalmasabb és könnyebben megmunkálható, a fogzománc viszont a másik

¹ FONT 2021.

² A legelső darab alapanyagának azonosítása Alice M. Choyke érdeme, amit ezúton is szeretnénk neki megköszönni.

³ Köszönettel tartozunk a feltárást vezető régészeknek azért, hogy engedélyezték számunkra a leleteik közzését.

⁴ FÜLÖP–KOPPÁNY 2004.

⁵ GÁL–KOVÁCS 2011., GÁL 2016, 133-135.

véglet, hiszen az állatvilág egyik legkeményebb anyaga.⁶

Amíg kora Árpád-kori sírokból ismeretek olyan csüngők, amelyeket vadon élő állatok (főleg gímszarvas, vagy vadkan) szemfogaiból készítettek,⁷ addig a háziállatok fogainak megmunkálása nem igazán jellemző a középkorra.⁸ Gyakoribbak az egzotikus állatok (főleg elefántok) agyaraiból készült faragványok, de ezek is inkább csak a kiemelt státuszú helyeken. A BTM Vármúzeumának ásatásairól már több tucatnyi elefántcsontból⁹ készített tárgy került elő,¹⁰ szemben a most bemutatni kívánt hat rozmárgyárból



1. kép – Az elefántagyar keresztmetszetén megfigyelhető ún. Schreger-vonalak (ltsz. nélkül, Budapesti Történelmi Múzeum – Vármúzeum, Középkori Gyűjtemény, fotó: Font Ágnes)

Fig. 1 – The so-called Schreger lines on the cross-section of an elephant's tusk (without lot nr. Budapest History Museum – Castle Museum, Medieval Collection, photo by Ágnes Font)

készült darabbal. Mivel e két nyersanyagtípusból készített tárgyak első ránézésre nehezen különíthetők el egymástól, érdemes egy kicsit alaposabban megvizsgálni a szerkezetüket.

Az ázsiai elefánt (*Elephas maximus* Linné 1758) és az afrikai elefánt (*Loxodonta africana* Blumenbach 1797) is az elefántfélék családjába tartozó faj. Amíg előbbieknél csak a bikák, addig utóbbiaknál mindkét nem egyedei rendelkeznek agyarral, ami nem más, mint az állatok módosult felső metszőfoga. Ez fogzománcot nem tartalmaz, kizárólag dentinből áll. Akár három méter hosszúságúra is megnőhetnek, súlyuk pedig elérheti a 85 kg-ot is.¹¹ Színük a fehértől a sárgásbarnáig terjedhet. Az agyar szerkezete egységes állományú, keresztmetszetén pedig megfigyelhetőek az ún. Schreger-vonalak, amelyek egymást metsző vonalakkal állnak, és kicsi, rombusz alakú részekre tagolják a területet.¹² (1. kép) Ha az elefántcsont nagyon kiszárad, rétegei lemezesen elválnak és szétesik. Ez gyakran megfigyelhető a régészeti feltárásokon előkerült darabok esetében a talajban eltöltött évszázadok után.

A rozmár a rozmárfélék családjába tartozó egyetlen faj. Két alfaja ismert, az egyik az Északi-Jeges-tengerben honos atlanti rozmár (*Odobenus rosmarus rosmarus* Linné 1758), a másik a Csendes-óceán északi részében élő keleti rozmár (*Odobenus rosmarus obesus* Linné 1758). Agyara, az elefántéval ellentétben, nem a felső metsző-, hanem a felső szemfoga, de ahhoz hasonlóan szín-

⁶ A rovarok kitingpáncélja után. Lásd BARTOSIEWICZ 2006, 170.

⁷ Lásd például HORVÁTH 2022, 411.

⁸ A BTM gyűjteményében mindössze egy ilyen tárgy szerepel, egy kutya állcsontjából kialakított amulett, melyben a felső metszőfogak anatómiai rendben megőrződtek. Ebben az esetben sem a fogakat munkálták meg, hanem a csontot tették bele egy fémfoglatba. Leltári száma: 51.3071

⁹ A magyar elnevezés kissé félrevezető, hiszen nem az állat csontját, hanem az agyarárt értjük alatta. Ez a kifejezés nemcsak a köznyelvben, de a szakirodalomban is meghonosodott, ezért felváltva használjuk az agyar szóval együtt. Ezzel szemben az angol „ivory” kifejezés egy gyűjtőszó, amely alatt a különféle szárazföldi és vízi emlősök fogai értendők.

¹⁰ Lásd például CHOYKE–KOVÁTS 2010.

¹¹ MACGREGOR 1985, 17.

¹² LOCKE 2008, 430–441.

tén gyökértelen, és az állat egész életében folyamatosan nő.¹³ A bikák esetében ezek akár az egy méteres hosszúságot és az öt kiló súlyt is elérhetik. A teheneké ennél rövidebb, karcsúbb és könnyebb.¹⁴ A szemfog keresztmetszetén három részt lehet elkülöníteni: a legkülső rétege egy vékony cementsáv, amit egy vastagabb, egységes dentinállomány követ, a közepén pedig egy sötétebb, szemcsés¹⁵ dentinrész figyelhető meg. Az utóbbi kettő nemcsak színében, de szerkezetében is élesen elüt egymástól.¹⁶ (2. kép) Ha ez a belső rész is látható egy megmunkált tárgyon, akkor könnyen megkülönböztethető a rozmáragyar az elefántétól, ennek hiányában azonban sokszor csak mikroszkóp segítségével lehet elkülöníteni e két nyersanyag-típust egymástól.

Azért, hogy a rozmáragyar természetes formájáról és méretéről is képet alkothassunk, megvizsgáltuk a Magyar és a Bécsi Természettudományos Múzeum gyűjteményeiben megtalálható rozmarkoponyákat.¹⁷ Az előbbiben egy, az utóbbiban öt egyedét őriznek, ezek mindegyikének mérhetőek voltak az agyari.¹⁸ Noha a hatból csak három állat nemét tüntették fel, az ivari kétalakúság egyértelműen megmutatkozik a szemfogak hosszának különbségeiben, így a másik két kifejlett példány neme is valószínűsíthető. Összesen két grönlandi és egy ismeretlen helyről származó tehené,¹⁹ és egy alaszakai, valamint egy oroszországi bika állt a rendelkezésünkre. Előbbiek szemfogainak a hosszúsága (a külső íven mérve) 28, 29 és 32 cm volt, utóbbiaké 50, illetve 57 cm. A bikák agyari nemcsak hosszabbak, de szélesebbek is, mint a teheneké. Ahogy azt már említettük, a szemfogak gyökértelenek, nem használhatóak fel teljes terjedelmükben különféle tárgyak készítésére, hiszen a koponyába illeszkedő végük tölcészerűen üreges. A belső, sötétebb színű és szemcsés dentin csak később kezdődik el és tölti ki az agyar belsejét. Ennek átmérője a fog hegye felé haladva fokozatosan csökken, ami alapján, bizonyos leletek esetén, pontosan megállapítható, hogy a belőle készült tárgyak az agyar mely részéből készültek.



2. kép – A rozmáragyar keresztmetszete (ltsz. A-02625, Magyar Természettudományi Múzeum, fotó: Daróczy-Szabó Márta) / Fig. 2 – Cross-section of a walrus tusk (lot nr. A-02625, Hungarian Natural History Museum, photo by Daróczy-Szabó Márta)

¹³ DUDLICH–LOKSA 1978, 640.

¹⁴ LEMOINE–DARWENT 1998, 74-75.

¹⁵ Ezt a részt angolul *marbled dentine*-nek is nevezik, mivel a megjelenése tényleg márványszerű.

¹⁶ MACGREGOR 1985, 20. Figure 19.

¹⁷ A Magyar Természettudományi Múzeumból Görföl Tamásnak, a bécsi Naturhistorischen Museumból pedig Frank Zachosnak és Alexander Biblnek szeretnénk köszönetet mondani azért, hogy engedélyezték számunkra a kutatást. Szintén köszönet illeti a vizsgálatban nyújtott segítségéért Daróczy-Szabó Lászlót is.

¹⁸ Leltári számuk: A-02625; NMW 4038, ID 64536; NMW 18455, ID 64522; NMW 18458, ID 64538; NMW 3786, ID 64528, illetve az egyik bécsi koponyának nem volt leltári száma. Ez utóbbi állat még fiatalon elpusztult, így – bár lemértük az agyariat – a kapott értékeket a további vizsgálatokban és összehasonlításokban nem tudtuk felhasználni.

¹⁹ Ez utóbbi egyed meglehetősen érdekes, hiszen amíg a szemfogainak a hossza egyértelműen tehenre utal, a vastagsága alapján a bikákhoz közelebb állna.

A TÁRGYAK BEMUTATÁSA

I. KÉS NYÉL (LELTÁRI SZÁM: 51.111)

Lelőrkörülmény: Az elsőként felfedezett rozmáragyarból készült tárgy egy nyéltüskés típusú kés vége, amely 1951-ben, a Budavári Palota Holl Imre vezette ásatása során került elő az északi kaputorony 31. személgödreből 4,5-5 méter mélységből. (3. kép) Noha a leltárkönyvben nem szerepel a tárgy kelezési ideje, egy másik, ugyanitt talált csonteszközt 15. századnak határoztak meg. Az előkerült rétegsorokban feltárt leletek (számos hódoltság kori kerámia, illetve az éremanyagban nagyobb mennyiségben megjelenő 1540-1642 közötti évekből származó veretek) azonban arra utalnak, hogy ez a feltöltés a 17. század második felében, de még a Várban zajló nagy pusztítások előtt alakult ki.

Tárgyleírás: A késnyélvég 23 mm hosszúságú, a felső részén a keresztmetszete kör alakú, az alján pedig a csizmaszerűen kihajló vége ovális alakú. A felső része felől a belsejében még látható a nyélvas maradványa. Az agyarból a kívánt formát hosszanti hasításokkal alakították ki: a keresztmetszete egy tizenegy oldalból álló szabályos sokszög, amelynek az élei már jócskán lekerekedtek. A tárgy két oldalán jól megfigyelhető, hogy a rozmáragyar középső, textúrájában eltérő dentinállománya fokozatosan csökken, majd el is fogy. Ez azt jelzi, hogy a késnyélvéget a szemfog hegyéből alakították ki, ami már eleve behatárolta a lehetséges méretét. A keskenyebb végén a szélessége 15,4 mm, mélysége 15,6 mm, az alján a szélessége 18 mm, a mélysége 24,1 mm. Súlya 11,6 gramm.

II. KÉS NYÉL (LELTÁRI SZÁM: 74. 5. 1)

Lelőrkörülmény: A második tárgy a Zolnay László vezetésével a Királyi Palota északi előudvarában folytatott ásatás 74/3 számú, 1974-ben feltárt középkori feltételezett kőépület pincéjének maradványából került elő. Ez szintén egy nyéltüskés kés, de formáját tekintve eltér az előzőtől, ugyanis jóval nagyobb agyadarabból alakították ki. (4. kép) A mellőle előkerült leletanyag a 13-15. századra keltezhető. A késnyél egyik oldalán hosszában végigfutó másodlagos dentinsáv jól mutatja, hogy a tárgy készítéséhez egy hosszában kettéhasított szemfog egyik felét használták fel. Az alapanyag különleges voltára már a feltárás, de legkésőbb a leltározás során figyelhetők, mivel a leltárkönyvben az alábbi bejegyzés olvasható a tárgyról: „a nyél állítólag” a mondat azonban befejezetlen maradt. Később Zolnay László a középkori Budáról szóló könyvében megemlíti egy 15. századi kést, amelyről azt írja: „bármily különös is, rozmáragyarból készítették”.²⁰ Noha a leltári számát nem említi meg, kétség kívül erre a tárgyra gondolt.

Tárgyleírás: Íves átmetszetű, hasáb alakú, az egyik végén legömbölyített, a másik végén egyenesre vágott tüskés típusú késnyél. Felülete sima és tükörfényes. A nyél végződése felé a két szélén megfigyelhetőek vágásnyomok, illetve bevágások. A dentin sávjában és az eszköz pen-



3. kép – Az északi kaputorony-nál talált késnyél (ltsz. 51.111, fotó: Font Ágnes) / Fig. 3 – The knife handle found at the northern gate tower (lot nr. 51.111, photo by Ágnes Font)

²⁰ ZOLNAY 1982, 165, 424.

géje felé eső végén hosszanti irányban repedezett, de ezt leszámítva jó megtartású. Hossza 139,6 mm, szélessége 19-18,7 mm, legnagyobb mélysége 13,4 mm. Súlya 49,7 gramm.

Egy kialakításában és méretében is nagyon hasonló darab került elő Tallinból. Azt a késnyelet a 13. század második fele és a 14. század első felére keltezik, és a publikálók több formai párhuzamát említik a középkori Novgorodból is.²¹ Szintén hasonlít erre a darabra egy a vilniusi kastélyban talált késnyél, amelynek kora azonban nem ismert. Az összekeveredett rétegsorok miatt, csak annyit lehet tudni, hogy a 13. század és a 18. század közötti időszakra keltezhető.²²

III. KÉS NYÉL (LELTÁRI SZÁM: 2021. 11. 20. 1-2)

Lelőrkörmény: A késnyél 2018-ban az I. kerületi Szentháromság tér 6. szám alatti lelőhely Tóth Anikó által vezetett régészeti kutatása során került elő a 11. szelvény 88. stratigráfiai egységéből, egy török kori hulladékgyűjtőből (5. kép).²³ Ez a terület a hódoltság korában egy olyan telek volt, amely a város legfőbb dzsámijával szemközt helyezkedett el.²⁴ A kísérő leletek (például izniki fajansztányér, kínai porceláncsésze, sgraffito díszítésű talpastál és egy ezüst íjászgyűrű) a 16. század második felére keltezik a gödör betöltését.

Tárgyleírás: Egy csizmaszerűen kialakított nyélvégű, tüskés zárótaggal ellátott, lekopott (vagy elsimított?) 11 oldalú szabályos sokszög keresztmetszetű, nem túl jó megtartású késnyél, amely hosszában kettéhasadt. Hosszúsága 28,9 mm, szélessége 23,4 mm, a nyél felé eső, beszűkülő végén 17,5 mm, a végén a mélysége 28,3 mm, a penge felé eső részénél 18,7 mm. A súlya 17,6 gramm.

IV. KÉS NYÉL (LELTÁRI SZÁM: 2021. 49. 73)

Lelőrkörmény: A tárgy az I. kerületi Színház utca 1-11. szám alól, a Karmelita épületegyüttes területén Papp Adrienn által vezetett régészeti feltárás során került elő 2015-ben a 998-as stratigráfiai egység déli metszefalából. (6. kép)

Tárgyleírás: A késnyél csizma formájú, egyszerűbb kialakítású tüskés típusú, ovális keresztmetszetű, tükörfényes felszínnel és a vaspenge egy részével. A nyéltüske felé eső végén erőteljesen sérült. Teljes hossza (a penge megmaradt csonkjával együtt) 67,9 mm, a nyél hossza 61,7 mm, a nyél végénél a szélessége 21,4 mm, a mélysége 26,2 mm, a penge felé eső végénél a szélessége 19,1 mm, a mélysége pedig 21,1 mm. (Itt



4. kép – Az északi előudvarban talált késnyél (ltsz. 74. 5. 1, fotó: Font Ágnes) / Fig. 4 – The knife handle found in the northern courtyard (lot nr. 74. 5. 1, photo by Ágnes Font)



5. kép – A Szentháromság téri késnyél (ltsz. 2021. 11. 20. 1-2, fotó: Font Ágnes) / Fig. 5 – Knife handle from Szentháromság Square (lot nr. 2021. 11. 20. 1-2, photo by Ágnes Font)

²¹ LUIK–RUSSOW 2014.

²² LUIK et al 2019.

²³ Az ásatásról lásd TÓTH 2022.

²⁴ PAPP–SUDÁR 2018, 315.



6. kép – A Karmelita udvarból előkerült késnyél (ltsz. 2021. 49. 73, fotó: Font Ágnes) / Fig. 6 – Knife handle found in the Carmelite courtyard (lot nr. 2021. 49. 73, photo by Ágnes Font)



7. kép – A Karmelita udvarban talált íjászgyűrű (ltsz. 2020. 17. 1, fotó: Font Ágnes) / Fig. 7 – Archery ring found in the Carmelite courtyard (lot nr. 2020. 17. 1, photo by Ágnes Font)

tásához köthetjük, bár a publikálók szerint kevésbé valószínű, hogy a pasa személyes tulajdona lett volna.

Tárgyleírás: Az íjászgyűrű a legáltalánosabb gyűrűformát képviseli, a nyelve meredek szögben áll. Az alsó perem nem derékszögben metszett, hanem némiképp a külső oldal felé lejt. Ez a megoldás a kései oszmán gyűrűknél válik majd általánosabbá. Méretei: szélessége 33 mm, hossza 36 mm, belmérete 27x27 mm, magassága 20 mm, a nyelv szöge 112°, súlya: 3,6 gramm.

Az oszmán íjászgyűrűk többnyire agancsból, csontból vagy szaruból készültek, bár olykor – ahogy ezt Evlia cselebi leírásából is tudható – rozmáragyart is felhasználtak alapanyagként.²⁶ Ennek ismeretében pedig, meg kellene fontolni azt a feltételezést, hogy a gyűrű talán mégis a beglerbég személyes tulajdonába tartozott.

az elkorrodálódott vasrész repedezettsége miatt torzult.) Súlya 39,3 gramm.

V. ÍJÁSZGYŰRŰ

(LELTÁRI SZÁM: 2020. 17. 1)

Az íjászgyűrű abból a szempontból lóg ki a sorból, hogy ez esetben egy már publikált darabbal állunk szemben (a lelőköri körülmények ismertetését és a tárgyleírást is az eredeti cikkből vettük át,²⁵ kiegészítve a méreteit a gyűrű súlyával), aminek a különleges alapanyagára azonban csak nemrég derült fény Font Ágnes vizsgálata révén.

Lelőköri körülmény: Az íjászgyűrű is a Karmelita épületegyüttes területén 2015-ben Papp Adrienn által vezetett régészeti kutatás során került elő, mégpedig ugyanabból a 998-as stratigráfiai egységből, ahonnan az előbb bemutatott késnyél. (7. kép) Amíg azonban azt egy metszetsfalban találták meg, addig a gyűrű a budai beglerbégek 17. századi palotájának egyik vermében hevert. A gödör tetejét a visszafoglaló háborúk omladéka borította, leletanyagát pedig velencei és holland aranypénzek keltezték a 17. század második felére. A tárgyat az utolsó budai pasa udvartartásához köthetjük, bár a publikálók szerint kevésbé valószínű, hogy a pasa személyes tulajdona lett volna.

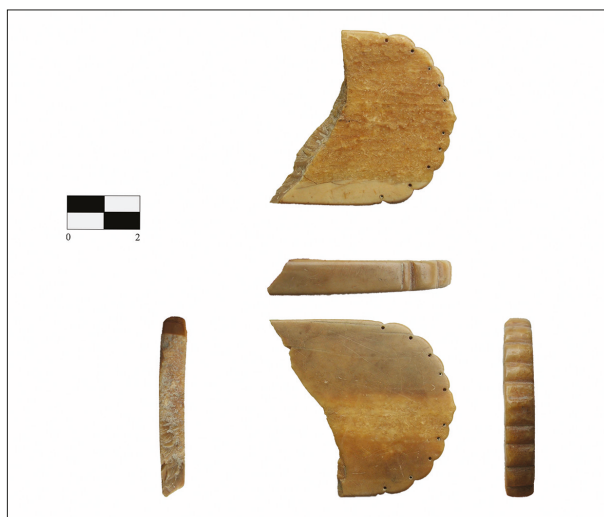
²⁵ PAPP–SUDÁR 2018, 316.

²⁶ EVLIA 2006, 316.

VI. ÖVVERET (LELTÁRI SZÁM: Cs. 537B)

Leelőköriülmény: A tárgy a II. kerületi Csalogány utca 41.-ből került elő az 1941 áprilisában a Garády Sándor vezette feltárás során a kutatott terület északnyugati sarkáról, 1,2 méter mélyről. (8. kép) Keltezése – noha csak kérdőjelesen, a mellette talált Zsigmond denár alapján – 15. századi. A tárgyat sosem publikálták, de még Garády ásatási naplójában sem találtunk róla említést.²⁷

Tárgyleírás: Egy keresztben eltört vastagabb, ovális lap, aminek az egyik íves vége épen megmaradt. Ezen a részen két oldalán négy-négy, alulról felfelé egyre kisebb ívekből álló hullámvonal



8. kép – A Csalogány utcai övveret (ltsz. Cs. 537b, fotó: Daróczy-Szabó Márta) / Fig. 8 – Belt fitting from Csalogány Street (lot nr. Cs. 537b, photo by Márta Daróczy-Szabó)

ből történt. Méretei alapján valószínűleg egy bika agyarárt használták fel hozzá. Szélessége 50,3 mm, magassága 47,5 mm, mélysége 7,2-7,8 mm közötti, súlya 20,6 gramm.

A tárgy emlékeztet a barcsi, szintén rozmáragyarból készített 16. századi övverethez.²⁹ A hullámvonalakkal és számárhátívvel díszített széle pont olyan, mint annak. Sőt, a szélén körben futó lyuksor is tökéletesen megegyezik az azon fellelhetővel. Így már eleve azt feltételeztük, hogy ezt is hasonló célra szánhatták. Ez az elméletünk akkor igazolódott be, amikor a Topkapi Palota múzeumának katalógusában három, a Csalogány utcai darabbal formailag és méretileg teljesen egyező 16. századi rozmáragyar övveretet találtunk.³⁰ Amíg azok felszínén gondosan kialakított növényi motívumok láthatóak, a Csalogány utcai tárgyon díszítés nyoma nem maradt meg. Mivel azonban ez a darab törött, az is elképzelhető, hogy készítés közben sérült meg, és csupán befejezetlensége miatt díszítetlen.

Garády Sándor kérdéses 15. századi keltezése helyett – az említett párhuzamok alapján – valószínűbbnek tartjuk, hogy a tárgy 16. századi. A pontos korát szénizotópos vizsgálattal próbál-

²⁷ Az ásatási naplót a Budapesti Történelmi Múzeum adattárában őrzik.

²⁸ Köszönettel tartozunk Vecsey Ádámnak, aki ezt mikroszkóppal segített kideríteni.

²⁹ GÁL-KOVÁCS 2011.; GÁL 2016, 133-135.

³⁰ ÇAĞMAN 1983, 161, 165.

tuk meghatározni, ez azonban a tengeri reservoir effektusnak nevezett jelenség miatt³¹ többszöri mintavétel után sem adott értékelhető eredményt.³² A későbbi keltezés kapcsán azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a török korban a lelőhely közelében állt Rüsztlem pasa dzsámija (a mai Jurányi utca–Csalogány utca sarkánál).

A ROZMÁRAGYAR SZEREPE, JELENTŐSÉGE A KÖZÉPKORI–KORA ÚJKORI KERESKEDELEMBEN

A középkor folyamán a rozmáragyar beszerzése az észak-atlanti régiókból történt, ott, ahol az állatok természetes élőhelyei megtalálhatóak. Elterjedésének szempontjából kiemelten fontos állomásnak tekinthető a 9. század végi kereskedelmi lerakatok, telepek létrehozása – többek között Grönland területén a viking terjeszkedésnek köszönhetően –, amely lehetővé tette e nyersanyag-típus folyamatos elérhetőségét, illetve feldolgozását. Ezt követően két időszak is meghatározó a rozmáragyar felhasználása, illetve kereskedelme szempontjából: az egyik a 10-11. század fordulója, a másik a 12. század.³³ A 10. század végén és a 11. század folyamán több esetben is megjelentek az írott forrásokban diplomáciai ajándékként, később tizedként, és több esetben megtalálhatóak különféle bestiáriumok, majd később térképek ábrázolásai között. (9. kép) Érdekesség, hogy a különböző típusú (akár narratív, például útleíró elbeszélések, akár adminisztratív) forrásokban gyakran halfogként említik ezeket, nemcsak nyugat-európai anyagokban, hanem a középkori arab világban is.³⁴ Erre az időszakra tehető több olyan műhely kialakulása és működése – elsősorban német és orosz területeken, lásd például Bergen, Schleswig vagy Novgorod, de angol-szász városokban is –, amelyekben rozmáragyar feldolgozásával is foglalkoztak. Ezt megerősítették az adott városokban zajló régészeti feltárások során előkerült nagyobb mennyiségben felhalmozott megmunkálatlan agyarak, illetve az azokat magukba foglaló, levágott arccsonti részek is.³⁵ Minél inkább távolodunk azoktól a területektől, ahonnan ez a típusú nyersanyag származik, úgy növekszik a rozmáragyarnak és az abból készített tárgyaknak is az eszmei és anyagi értéke, a kész termékek esetében ez akár a tárgy kialakításában, funkciójában, jellegében és a díszítésében is megnyilvánult.³⁶

Az európai román kori művészet csúcán, a 12. században tetőzött a rozmáragyar felhasználása. A 13. századtól kezdve azonban az elefántcsont egyre dominánsabbá vált, és elkezdte kiszorítani a rozmáragyart. Ennek több oka is volt: egyfelől az elefántok agyari egyre nagyobb mennyiségben váltak elérhetővé, és mivel eleve nagyobb méretűek, valamint az anyaguk is homogénebb, e tulajdonságaik miatt alkalmasabbá váltak különféle tárgyak és eszközök készítésére. A gótikus művészetben már számos liturgikus és profán tárgy készült elefántcsontból, de

³¹ A tengeri és a szárazföldi állatok más-más környezetben élnek, amelyekben a beépíthető szén-izotóp összetétel is különbözik egymástól. Lásd SVINGOR 2012, 143.

³² A vizsgálatot az Isotoptech Zrt. munkatársai, Molnár Mihály és Veres Mihály végezték.

³³ BARRET 2021, 173-174.

³⁴ BARRET et al 2021, 7.

³⁵ BARRET et al 2021, 2.

³⁶ BARRET 2021, 173.



9. kép – Rozmár ábrázolása egy 1230 körüli bestiáriumból, a Cambridge Egyetem könyvtárának kéziratgyűjteményéből (ismeretlen szerző, ltsz. MS Kk.4.25 folio 89 r.) / Fig. 9 – Drawing of a walrus in a bestiary from around 1230 from the manuscript collection of the Cambridge University Library (lot nr. MS Kk.4.25, folio 89r from unknown author)

által) is eljuthatott a szultáni udvarba, ahol forrásos adatok alapján I. Szulejmán (1520-1566) uralkodása alatt övdíszeket, fésűket, és egyebek mellett tör-, illetve kardmarkolatokat is készítettek belőle.⁴⁰

Utóbbi tárgycsoport esetében mindenképp említést érdemelnek a jatagánok, amelyek jellegzetes „füles” formájú markolata gyakran készült rozmáragyarból. Ezek főképp különféle hazai gyűjteményekben őrződtek meg,⁴¹ és jóval későbbiek is, mint az általunk vizsgált tárgyak. A jatagán szó alatt egy hosszú, egyélű késforma értendő, amely egyaránt alkalmas szúrásra és vágásra is.⁴² E fegyvertípus széleskörű használatának kezdete a törököknél 17. század végére tehető,⁴³ míg a hazai gyűjteményekben lévő darabok zömmel 18-19. századiak.⁴⁴ Az egyik ismert

ezzel párhuzamosan – bár jóval kisebb mértékben – megmaradt a rozmáragyar felhasználása is.³⁷ Ennek ellenére a távolsági kereskedelmi – legyen az akár szárazföldi, akár tengeri vagy folyami – útvonalakon keresztül egész Európa-szerte elterjedtek a rozmáragyar tárgyak. A 15. században és a 16. század elejére pedig még közel- és távol-keleti piacokra is eljutottak még nyersanyagként is, főként novgorodi, orosz, valamint bolgár közvetítéssel.³⁸

A rozmáragyarból és elefántcsontból készült tárgyak a korabeli írásos forrásokban elsősorban diplomáciai ajándékként, valamint adóként jelentek meg. Utóbbira jó példa az a forrásanyag, amely alapján kiderül, hogy Oroszország a Krími Tatár Kánság számára a 17. század során adót fizetett, amely pénz mellett értékes, egzotikus nyersanyagokból (állatprémek mellett olykor rozmáragyarból is) állt. A rozmáragyarat helyben fel is dolgozták, kés- és törmarkolatokat készítve belőlük.³⁹ Mivel a Krími Tatár Kánság már a 15. század végétől az Oszmán Birodalom vazallus állama lett, feltételezhető, hogy részben adó formájában, részben ajándékok révén maga a kánság is közvetítő szerepet tölthetett be a rozmáragyar és az abból készített tárgyak terjesztésében. Természetesen a rozmáragyar máshogyan (más útvonalakon, illetve más közvetítő

³⁷ BARRET 2021, 174-177.

³⁸ DECTOT 2018, 167.

³⁹ IVANICS 1994, 34.

⁴⁰ MERIC 1963, 766-770.

⁴¹ A teljesség igénye nélkül lásd például a Hadtörténeti Múzeumot, vagy a Magyar Nemzeti Múzeumot.

⁴² VIGH 2004, 730-731.

⁴³ SUDÁR-SZÖLÖSY 2014, 219.

⁴⁴ A teljesség igénye nélkül lásd például SUDÁR-SZÖLÖSY 201, 228, vagy a Móra Ferenc Múzeumban a T.2002.136.1 leltári számon őrzött darabot.

legkorábbi (dísz)jatangán II. Szulejmán számára készült 1526 körül. Ennek markolatát azonban nem rozmáragyar, hanem elefántcsont borítja.⁴⁵

A 17. századtól kezdve Anglia és Hollandia szerepe is megnőtt Oroszország mellett a rozmárvadászat, valamint a rozmáragyar felhasználásában, amit írott források is megerősítenek. Egy 1608-ban kelt adat szerint összesen 900 rozmár leölését tűzték ki célul.⁴⁶ Emellett nemcsak a vadászott, hanem az élő állat befogása is fontos volt. Ez utóbbi esetben az egyedek egzotikus látványosságként szolgáltak. Hollandia esetében a rozmárvadászat fellendülése azonban viszonylag gyorsan háttérbe szorult a bálnavadászat mellett, aminek az egyik oka az intenzív vadászat következtében nagymértékben megfogyatkozott állatállomány volt. Forrásos adatok alapján 1767 körül összesen 4075 rozmár leölésére került sor, azonban ez a szám 55 év múlva, 1822-ben mindössze 20 egyedre csökken.⁴⁷ Eleinte a szemfogak mellett az állatok faggyúját, bőrét és zsíráját is felhasználták, egy idő után viszont célzottan csak a rozmárkoponyák és -agyarak megszerzésére fókuszáltak. Ez utóbbi szemléltetésére jó példa az a Cherie Island⁴⁸ környékén a 18. század elején elsüllyedt majd megtalált hajóroncslelet, amelyből nagyjából 1799 darab rozmáragyar került elő.⁴⁹ Ezzel együtt holland területeken is inkább az elefántcsontkereskedelem vált hangsúlyossá, az állatok agyaráit a 17-18. században gyakran a rozmárokéval együtt szállították. A rozmáragyarnak mint nyersanyagként a közvetítésében azonban az orosz exportnak továbbra is kiemelt szerepe maradt.⁵⁰

Az elefántcsont és a rozmáragyar a középkori és kora újkori Kárpát-medence területére is elsősorban késztermékek formájában, távolsági kereskedelmi útvonalakon érkezett. Ezeket a tárgyakat elsősorban luxuscikként tartjuk számon. Zolnay László szerint a középkori Budán „írott emléke van az elefántcsont importnak”.⁵¹ Az elefántcsont mint nyersanyag beszerzésére vonatkozó egyetlen ismert írásos forrás az Erdélyi Fejedelemség területéről származik, és a habánokhoz kapcsolódik: „*Item Toldalaghi Mihály uram most küldött egy jegyzést, hogy in anno 1623 praeterito ő felsége kegyelmes parancsolatjából vásár lőtt az új keresztyéneknek az portán elefánt fogat, gyöngyházat, berzseny-fát: talleris.*”⁵² Ilyen jellegű források a rozmáragyarral kapcsolatban nem állnak a rendelkezésünkre. Az ezekből készült tárgyak korabeli említésével sem találkoztunk még, de ez a további kutatások során még változhat.

ÖSSZEFOGLALÁS

Noha a Budapesti Történeti Múzeum ásatásaiból származó hat rozmáragyar tárggyal együtt már nyolcra nőtt a hazai lelőhelyekből előkerült darabok száma, ezek a leletek még így is rendkívül ritkák. Amíg a veszprémvölgyi főpapi pásztorbot a 11. századra keltezhető, addig a barcsi övve-

⁴⁵ VIGH 2004.

⁴⁶ RIJKELIJKHUIZEN 2009, 415.

⁴⁷ RIJKELIJKHUIZEN 2009, 416.

⁴⁸ A sziget ([https://en.wikipedia.org/wiki/Bear_Island_\(Svalbard\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Bear_Island_(Svalbard))) magyar nevére nem akadtunk rá.

⁴⁹ HART 1976, 256-264.

⁵⁰ RIJKELIJKHUIZEN 2009, 417.

⁵¹ ZOLNAY 1975, 165.

⁵² RADVÁNSZKY 1888, 104.

ret hódoltság kori. Feltételezhető, hogy az általunk ismertetett darabok többsége is a török korból származik. A Vármúzeum gyűjteményében lévő négy rozmáragyarból készített késnyél közül háromnak csizmaszerűen alakították ki a végét, ezek közül az 51.111 (3. *kép*) és a 2021. 11. 20. 1-2 leltári számú (5. *kép*) még méretét tekintve is hasonlít egymáshoz. Ezek mindketten egy több tagból álló nyél záró részeinek tarthatóak. A másik kettő esetében a nyél teljes egészében rozmáragyarból készült. Amíg a Karmelita kolostor területén talált darab vége szintén csizma formájú (6. *kép*), addig az északi előudvar területéről származóé egyenes (4. *kép*). Ez utóbbi formai párhuzamai egyelőre csak külföldről ismertek. A Csalogány utcai övveretnek – bár formailag sokban hasonlít a barcsi darabhoz – a legközelebbi párhuzamai a Topkapi Palota gyűjteményében találhatóak, noha azok, a Vármúzeumban őrzött darabbal ellentétben, mind díszítettek. Azt sajnos már nem lehet eldönteni, hogy ennek a darabnak a felületére is szerettek volna mintákat faragni, csak még előtte megsérült, vagy már egy kész, de díszítetlen övcattal állunk szemben. Előbbi esetben ez a lelet a helyben történő rozmáragyar-megmunkálás bizonyítéka is lehetne. Az íjászgyűrű legközelebbi párhuzamára egy Nagy-Britanniában lévő aukciósház kínálatában bukantunk rá, de azt a szintén rozmáragyarból készített darabot a 18-19. századra keltezik.⁵³

Az egyértelmű, hogy a most bemutatott tárgyak vagy távolsági kereskedelem, vagy ajándékozás révén kerültek a Kárpát-medencébe, vagy akár a tulajdonosukkal együtt⁵⁴. Azt azonban már nehezebb eldönteni, hogy a mindennapi használatra szánt eszközök (például késnyelek) birtoklása jelentett-e bármilyen presztízsértéket, vagy sem.

A nagymértékben megmunkált, csiszolt, vagy a sokáig tartó használattól fényesre kopott felszínű tárgyak nyersanyagának meghatározása sokszor ütközik nehézségekbe. Olykor még szakértő vizsgálattal sem dönthető el könnyen, hogy miből is készültek pontosan. Ezért a jövőben mindenféleképp nagyobb figyelmet kellene fordítani az ásatásról előkerülő „csonteszközök” alapanyagának minél pontosabb meghatározására, valamint a múzeumi gyűjteményekben őrzött darabok revíziójára is. Ha eszerint járunk el, minden bizonnyal előkerülnek még rozmáragyarból készült eszközök, amelyek révén tovább bővíthetjük ismereteinket erről a rendkívül izgalmas és szerteágazó témáról.

⁵³ Lásd: www.lot-art.com/auction-lots/AN-OTTOMAN-WALRUS-IVORY-ARCHERS-RING-Ottoman-Turkey-18th-19th-century/433-l_ottoman-29.10.21-chiswick

⁵⁴ A veszprémi leletnél is felmerült annak a lehetősége, hogy egy magas rangú zarándok hozta magával hazánkba. (Lásd FÜLÖP–KOPPÁNY 2004. 133)

Irodalom

- ATIL 1987 ■ ATIL, Esin: *The age of Sultan Süleyman the Magnificent*. Washington & New York: Harry N. Abrams, 1987.
- BARRET 2021 ■ BARRET, James H.: *The exploitation of walrus ivory in medieval Europe*. In: Keighley, Xénia-Olsen, Morten, Tange-Jordan, Peter-Desjardins, Sean P.A. (ed.): *The Atlantic Walrus. Multidisciplinary insights into human-animal interactions*. Elsevier, 2021, p. 169-196.
- BARRET et al. 2021 ■ BARRET, James H.-BOESSENKOOL, Sanne-KNEALE, Catherine J.-O'CONNELL, Tamsin C.-STAR, Bastiaan: *Ecological globalisation, serial depletion and the medieval trade of walrus rostra*. *Quaternary Science Reviews* 229, (2020), p. 1-15.
- BARTOSIEWICZ 2006 ■ BARTOSIEWICZ László: *Régenvolt háziállatok*. Budapest, 2006.
- ÇAĞMAN 1983 ■ ÇAĞMAN, Filiz: *The Anatolian civilisations III. Seljuk/Ottoman*. Istanbul, 1983.
- CHOYKE-KOVÁTS 2010 ■ CHOYKE Alice M.-KOVÁTS István: *Tracing the personal through generations: Late Medieval and Ottoman combs*. In: Aleksander Pluskowski-Günther Kunst-Matthias Kucera-Manfred Biertak-Irmgard Hein (ed.): *Bestial Mirrors: Using Animals to Construct Human Identities in Medieval Europe. Animals as Material Culture in the Middle Ages Series 3*. Wien, 2010, p. 115-127.
- DECTOT 2018 ■ DECTOT, Xavier: *When ivory came from the seas. On some traits of the trade of raw and carved sea-mammal ivories in the Middle Ages*. *Anthropozoologica* 53 (2018), p. 159-174.
- DUDICH-LOKSA 1978 ■ DUDICH Endre-LOKSA Imre: *Állatrendszertan*. Budapest, 1978.
- EVLİYÂ 2006 ■ EVLİYÂ Çelebi b. Derviş Muhammed Zillî: *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini. 1. Kitap. Haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul, 2006.
- FONT 2021 ■ FONT Ágnes: *13-17. századi megmunkált kemény állati nyersanyagok a budavári palota területéről*. MA szakdolgozat. ELTE-BTK Régészettudományi Intézet, Budapest, 2021.
- FÜLÖP-KOPPÁNY 2004 ■ FÜLÖP András-KOPPÁNY András: *A Crosier From the Territory of the Veszprémvölgy Convent*. *ActaArchHung* 55 (2004), p. 115-135.
- GÁL 2016 ■ GÁL Erika: *Objects Made from Tusk, Bone, and Antler from the Ottoman-Turkish Fort at Barcs, Hungary*. In: Kovács Gyöngyi-Zatykó Csilla (ed.): *“per sylvam et per lacus nimios” The Medieval and Ottoman Period in Southern Transdanubia, Southwest Hungary: The Contribution of the Natural Sciences*. Budapest, 2016. p. 133-143.
- GÁL-KOVÁCS 2011 ■ GÁL Erika-KOVÁCS Gyöngyi: *A walrus-tusk belt plaque from an Ottoman-Turkish castle at Barcs, Hungary*. *Antiquity* 85. 329 (2011), oldalszám? <http://antiquity.ac.uk/projgall/gal329>
- HART 1976 ■ HART, Simon: *Geschrift en getal: Een keuze uit de demografisch economisch- en sociaal-historische studien op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800*. Dordrecht, 1976.

- HORVÁTH 2022. ■ HORVÁTH Ciprián: Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetők és szórványleletek a szobi és a váci járás területén. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 45. Budapest, 2022.
- IVANICS 1994. ■ IVANICS Mária: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Körösi Csoma Kiskönyvtár 22. Budapest, 1994. p. 33-34.
- LEMOINE-DARWENT 1998. ■ LEMOINE, Genevieve M.-DARWENT, Christyann M.: The Walrus and the Carpenter. Late Dorset Ivory Working in the High Arctic. *JAS* 25 (1998), p. 73-83.
- LOCKE 2008. ■ LOCKE, Michael: The Structure of Ivory. *J. Morphol.* 269 (2008), p. 423-450.
- LUIK et al. 2019. ■ LUIK, Heidi-PILIČIAUSKIENĖ, Giedrė-BLAŽEVIČIUS, Povilas: Late Medieval and Early Modern Bone and Antler Working in the Vilnius Castle Complex. *CPAG* 29 (2019), p. 187-201.
- LUIK-RUSSOW 2014. ■ LUIK, Heidi-RUSSOW, Erki: Morsakihvast käepidemega nuga Tallinnast. In: Ülle Tamla - Valter Lang (eds.) *About Time and Space. Studies in Honour Mare Aun. Muinasaja Teadus* 25. Tallin-Tartu, 2014. p. 107-124.
- MACGREGOR 1985. ■ MACGREGOR, Arthur: Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials Since the Roman Period. London, 1985.
- MERIC 1963. ■ MERIC, Rifki Melul: Bayramlarda Padişahlara Hediye Edilen San'at Eserleri ve Karşılıkları. I. Süret-i defter oldur ki usta kârlar bayramlık getürdiklerin beyân ider. *Türk San'ati Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* 1. İstanbul, 1963. p. 766-770.
- PAPP-SUDÁR 2018. ■ PAPP Adrienn-SUDÁR Balázs: Oszmán íjászgyűrűk a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményéből. *BudRég* 51 (2018), p. 307-322.
- RADVÁNSZKY 1888. ■ RADVÁNSZKY Béla: Házi történelmünk emlékei. Udvartartás és számadáskönyvek: Bethlen Gábor Fejedelem udvartartása. Budapest, 1888.
- RIJKELIJKHUIZEN 2009. ■ RIJKELIJKHUIZEN, Marloes: Whales, Walruses, and Elephants: Artisans in Ivory, Baleen, and Other Skeletal Materials in Seventeenth- and Eighteenth-Century Amsterdam. *Int. J. Hist. Archaeol.* 13. 4 (2009), p. 409-429.
- SUDÁR-SZÖLLÖSY 2014. ■ SUDÁR Balázs-SZÖLLÖSY Gábor: A Hadtörténeti Hídefegyver Gyűjteményében őrzött jatagánok egy sajátos csoportja. (A Special Group of Yatagans in the Edged Weapons Collection of the Hungarian Military History Museum) *Acta Musei Militaris in Hungaria* 14 (2014) p. 219-237.
- SVINGOR 2012. ■ SVINGOR ÉVA: A C-14 kormeghatározás alapjai és problémái. *Radiocarbon dating: basics and problems. Archaeometriai Műhely*, 2012. 3, p. 135-146.
- TÓTH 2022. ■ TÓTH Anikó: Feltárás a budai Várnegyedben, a volt/leendő Pénzügyminisztérium épületének területén. *AqFüz* 25 (2022), p. 81-91.
- VÍGH 2004. ■ VÍGH István: Szulejmán szultán jatagánja és a mohácsi csata. *HK* 117/2 (2004), p. 730-738.
- ZOLNAY 1975. ■ ZOLNAY László: Ünnepek és hétköznap a középkori Budán. Budapest, 1975.

Rövidítésjegyzék

ActaArchHung = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae

Aqfüz = Aquincumi füzetek. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései

BudRég = Budapest Régiségei

CPAG = Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada

HK = Hadtörténeti Közlemények

Int. J. Hist. Archaeol. = International Journal of Historical Archaeology

J. Morphol. = Journal of Morphology

JAS = Journal of Archaeological Science

Medieval and Ottoman-era artefacts made of walrus tusk from the excavations of the BHM

In the Medieval Collection of the Budapest History Museum–Castle Museum, six objects made of walrus tusk have been identified in recent years. This type of hard osseous material is extremely rare among Hungarian archaeological finds. The determination of the raw material of animal origin is often difficult (sometimes even during expert examination), due to the high degree of manufacturing, polishing and the traces of wear resulting from use. Greater attention should therefore be paid to determining as accurately as possible the raw material of objects recovered from excavations, and to the revision of objects already in museum collections. The objects presented in this article were either brought to the Carpathian Basin by long-distance trade or by donation, perhaps with their owners. Although the exact place where the objects were made cannot be determined, most of the objects are clearly linked to the Ottoman-Turkish presence in the context of early modern Buda.

